

Зміст

Вступ	7
-------------	---

Розділ I

Поняття і контексти

Глава 1. Поняття	15
Історична пам'ять 15 · Історична політика 20 · Базові визначення 26 · Історія і пам'ять 32 · Український вимір 37	
Глава 2. Контексти	42
Про стереотипи 42 · «Західна Європа» 47 · «Східна Європа» 58 · Пострадянський простір 80	

Розділ II

Актори

Глава 1. Державні інститути	102
Президент 104 · Парламент 119 · Уряд 123 · Національний банк України 127 · Укрпошта 128 · Судові органи 128 · Служба безпеки України 132 · Український інститут національної пам'яті 135 · Місцеві органи влади та самоврядування 152 · Архіви та музеї 157	
Глава 2. Недержавні організації	161
Політичні партії 161 · Громадські організації 168 · Засоби масової інформації та мережеві спільноти 181	
Глава 3. Історики	187
З комуністів у націоналісти 187 · Ролі істориків 192	

Розділ III
Практики

Глава 1. Історична політика: ретроспективний огляд	203
Про націоналізацію минулого 203 · Суверенізація 206 · Націоналізація 224	
Глава 2. Простори пам'яті	257
Ленін, Бандера та інші 259 · «Бій під Крутами»: жертви та герої 267 · «Територія Голодомору» 270 · Геноциди на узбіччі 280 · Меморіальні закони 293	
Глава 3. Історична політика: сусіди	322
Україна — Польща: важкі питання 322 · Україна — Росія: «братерське суперництво» 351	
Загальні зауваження	391
Вибрана бібліографія	403
Іменний покажчик	409

Вступ

До теми, яка вказана у назві цієї книги, я вперше звернувся в 2000 році, коли ще не знав про термін «історична політика». Тоді питання переписування історії цікавили мене здебільшого як проблема розвитку професійного історіописання. В середині «нульових» за збігом обставин мені довелося на громадських засадах очолювати комісію Міністерства освіти і науки, яка здійснювала формальну експертизу підручників з історії. Одночасно я брав участь у проектах, пов'язаних з переглядом змісту історичної освіти. Ознайомлення зі змістом більшості підручників з історії України стало поштовхом до більш детального розгляду проблеми політичного використання історії. Раніше я припускав, що попри єдність затверджених державою стандартів репрезентації минулого автори підручників мають свободу вибору щодо способів репрезентації та тлумачення матеріалу. Проте підручники виглядали гнітюче одноманітними. Це був єдиний метанаратив, змістовно — один і той самий текст під різними обкладинками. Складалося враження, що річ не лише в офіційно затвердженій єдиній програмі, з якою має узгоджуватися зміст підручників, але й у чомусь іншому. Це «інше» й заінтригувало мене.

У 2006—2008 роках я був свідком розгортання державної кампанії з підготовки до відзначення 75-их роковин голоду 1932—1933 років, що отримав офіційну назву Голодомор. Уперше після радянських часів, які я ще не встиг призабути, я спостерігав масштабну участь державних інститутів у формуванні та просуванні ідеологічно і політично обумовленої версії минулого. Піонерська готовність, з якою деякі фахові історики долучилися до виконання держзамовлення та обслуговування «суспільного запиту», справляла незабутнє враження.

Просування ідеологеми, згідно з якою голод 1932—1933 років був організований з метою знищення української нації, явно суперечило деяким базовим правилам і процедурам історії як науковій дисципліні. Щоправда, воно ідеально відповідало ідеологічному і політичному запитові частини правлячого класу й імпонувало очікуванням тих сегментів суспільства, які шукали у «геноцидній» версії голоду пояснення життєвих проблем і відповідей на виклики сучасності. Дії моїх колег свідчили й про те, що причина їхнього виробничого ентузіазму далеко не завжди (хоч і часто)

полягала в усвідомленому бажанні слідувати політичній кон'юнктурі чи у банальному пристосуванні. Складалося враження, що вони виконували певну місію...

З огляду на те, що я сам наприкінці 1980-х — початку 1990-х був активним учасником ліквідації «білих плям» української історії, «критиком сталінізму» і переконаним «просвітником мас», мені було неважко впізнати формули, стереотипи і культурні патерни, які, на мою думку, вже належали минулому. Здавалося, що на середину «нульових» професійна українська історіографія в багатьох своїх проявах уже переросла рамки класичного етноцентричного канону. Проте поточна історична політика та підпорядкована їй інтересам історіографія й надалі відтворювали його у незмінній — іноді в доволі карикатурній формі. І в цьому брали участь мої колеги, в базовій професійній кваліфікації яких годі було сумніватися.

Не менш вражаючою була реакція активних прошарків суспільства: виявилось, що питання минулого, як і раніше, збуджують їх не менше, ніж сучасні проблеми, а подекуди й більше. Механіка держзамовлення та «суспільного запиту» також була на диво стандартною: частина еліт та суспільства знову вимагали «правильної» історії, частина захищала «неправильну», водночас усі сторони відтворювали практики радянського зразка. Навіть запити державних органів до академічних інститутів, усі ці «вхідні-вихідні» листи виглядали так само, як запити ЦК КПУ. Новим було лише те, що коло запитувачів дещо розширилось.

Усе це й спонукало мене зайнятися «словом і ділом» історичної політики. Результатом стала низка книг і статей, присвячених їй пригодам в Україні, Росії та Польщі. Частина текстів, написана у 2009—2015 роках, увійшла до цієї книги, зрозуміло, в зміненому і доповненому вигляді. Події 2015—2017 років і «третє перевидання» агресивно-політичної версії етнонаціонального наративу засвідчили той рівень повторюваності, який вказує на наявність певного сталого явища, вартого скрупульозного дослідження.

Рішення написати окрему книжку про історичну політику було непростим. Колега, думці якого я довіряю, зауважив, що проблема опису історичної політики у певний період часу в окремій країні цілком вкладається у межі однієї академічної статті. Та обставина, що в цьому тематичному сегменті переважна більшість праць — це саме збірки статей¹ — почасти підтверджує справедливість цього зауваження.

¹ Див. найвідоміші публікації за останні десять років: Brunnbauer U. (ed.) (Re)Writing History: Historiography in Southeast Europe after Socialism, Munster, LIT Verlag, 2004; Lebow R. N., Kansteiner W., Fogu C. (eds) The Politics of Memory in Postwar Europe, Duke University Press, Durham and London, 2006; Kopeček M. (ed) Past in the Making. Historical Revisionism in Central Europe after 1989. CEU Press, 2007; Antohi S., Trencsényi B.,

У найзагальнішому вигляді опис тенденцій, дій акторів і результатів історичної політики дійсно можна викласти у форматі статті чи глави у тематичному збірнику. Проте докладний звіт в історичній ретроспективі, що дозволяє прослідкувати генеалогію явища, яке називають історичною політикою, вимагає значно більшого обсягу. Особливо якщо йдеться про дослідження, що розглядає історичну політику у географічному і політичному контекстах, які виходять за межі національних кордонів. Надихали й праці колег, які також наважились досягнути неосяжне і порушили дотичні теми саме у форматі книги. Зрештою, накопичився і власний досвід².

Варто зауважити, що Україна, попри подібність процедур, практик, дій акторів історичної політики та її наслідків, все-таки є специфічним і складним прикладом навіть на тлі турбулентного пострадянського простору. Хоча б тому, що маніпулювання минулим як в Україні, так і в найближчих сусідів стало однією із передумов і складовою процесів, які призвели до анексії Криму, прихованої та явної регіоналізації країни в питаннях ставлення до минулого, та роздмухування війни на Донбасі.

Apor P. (eds) *Narratives Unbound Historical Studies in Post-Communist Eastern Europe*, CEU Press, 2007; Pakier M., Stráth B. *A European Memory? Contested Histories and Politics of Remembrance*, Berghahn Books, 2010; *Politics of Memory in Post-Communist Europe (History of Communism in Europe)*. Series: *History of Communism in Europe*, Zeta Books, 2010; Miller A., Lipman M. (eds) *The Convolutions of Historical Politics*, CEU Press, 2012; Blacker U., Etkind A., Fedor J. *Memory and Theory in Eastern Europe*, Palgrave MacMillan, 2013; François É., Konczal K., Traba R. und Troebst S. *Geschichtspolitik in Europa seit 1989, Deutschland, Frankreich und Polen im internationalen Vergleich*, Wallstein Verlag 2013; Pakier J., Wawrzyniak J. (eds) *Memory and Change in Europe. Eastern Perspectives*, Berghahn Publishers, 2015; Tismaneanu V. and Iacob Bogdan C. (eds) *Remembrance, History, and Justice. Coming to Terms with Traumatic Pasts in Democratic Societies*, CEU Press, 2015.

² Див., наприклад: Wolfrum E. *Geschichtspolitik in der Bundesrepublik Deutschland. Der Weg zur bundesrepublikanischen Erinnerung 1948–1990*. Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt, 1999; Fein E. *Geschichtspolitik in Russland. Chancen und Schwierigkeiten einen demokratisierenden Aufarbeitung der sowjetischen Vergangenheit am Beispiel der Tätigkeit der Gesellschaft MEMORIAL* LIT Verlag, Munster — Hamburg — London, 2001; Касьянов Г. *Danse macabre. Голод 1932–1933 років у політиці, масовій свідомості та історіографії (1980-ті — початок 2000-х)*, Наш час, 2010; Stryjek T. *Ukraina przed końcem Historii. Szkice o polityce państw wobec pamięci*. — Warszawa, 2014; Малинова О. *Актуальное прошлое: символическая политика властвующей элиты и дилеммы российской идентичности*, РОССПЭН, 2015; Гайдай О. *Кам'яний гість. Ленін у Центральній Україні*, Лаурус, 2016. Деякі українські автори окремою книгою публікували збірники своїх статей, що друкувалися в різних виданнях. Ці праці згадуються далі. Коли цей текст було закінчено і передано до видавництва, вийшла книга, обсяг якої (1200 сторінок!) поклав край моїм ваганням щодо доцільності монографічного опанування теми: О. Гриценко. *Президенти і пам'ять. Політика пам'яті президентів України (1994–2014): підґрунтя, послання, реалізація, результати*. Київ, К.І.С., 2017.

Отже, ця книга — певною мірою загальний звіт про історичну політику в Україні у загальноєвропейському контексті. Це спроба описати і зрозуміти головні тенденції та явища, пов'язані з використанням минулого в інтересах конкретних груп у певний проміжок часу.

Книга складається з трьох розділів.

У першому розділі окреслено концептуальні рамки цього дослідження, запропоновано набір базових формулювань і понять без жодної претензії на будь-які «методологічні» новації. У ньому ж розглянуті головні тенденції розвитку історичної політики в трьох регіонах: «Західній Європі», «Східній Європі» та на «пострадянському просторі».

Другий розділ присвячений здебільшого опису способів дії і функцій головних акторів історичної політики в Україні: держави, недержавних інститутів і тих, без кого історична політика була б неможливою — істориків.

І, нарешті, третій, найбільший за обсягом розділ, присвячений практикам історичної політики, опису та аналізу дій, безпосереднім та довгостроковим наслідкам. Розглянуто процес «націоналізації» минулого в його взаємодії та боротьбі з попередньою версією історії та «колективної пам'яті».

Як виявилось, навіть формат монографії замалий для вичерпного звіту. Багато сюжетів і подій опинилися за рамками дослідження, а чимало з них розглянуто побіжно і схематично.

Я не претендую на те, щоб у своїх міркуваннях мені завжди вдавалося втримуватися в рамках дисциплінарної об'єктивності, тієї, яку вдатно описав Алан Мегілл. Я був не лише спостерігачем і свідком, але й учасником процесів, розглянутих у цьому виданні. Я не обмежувався академічними дискусіями і виходив зі своїми ідеями та міркуваннями до ширшого загалу слухачів, співбесідників й опонентів. Їхні реакції, висловлювання і дії створювали й створюють таку атмосферу, що не завжди надається для дихання.

Як і багато моїх колег, які вважають історію науковою дисципліною, а не лише рупором інтересів правлячого класу чи «суспільного інтересу», я під час спілкування із «замовником» дізнався про себе багато нового. Я склав приватну колекцію епітетів, погроз і специфічних побажань на свою адресу, висловлених особисто чи позаочі — мене називали «рукою» Москви, Вашингтона і навіть Тель-Авіва, «ліберастом», «засланим козачком», — я не згадую тут словниковий запас парканів та громадських вбиралень. Можливо, коли-небудь ця колекція згодиться для розуміння суспільної атмосфери й рівня культури спілкування того часу, коли «компетентно» висловлюватися щодо проблем минулого можуть не лише фахівці, але й «люди з вулиці», політики, «акробати пера» і ті, хто називає себе «публічними інтелектуалами»³.

³ У сучасному українському контексті словосполучення «публічний інтелектуал» виглядає оксимороном. Тут або публічний, або інтелектуал.

Я намагався втриматися у рамках виваженого академічного підходу до проблем, що містять потужний емоційний потенціал і породжують етичні дилеми. Ані саме явище, ані переважна більшість його суб'єктів не викликають у мене симпатії не лише через етичні, естетичні чи професійні міркування. Історична політика та більшість її агентів явно чи імпліцитно демонструють нестримне бажання змусити ходити строєм тих людей, що не пристосовані до цього захопливого заняття.

Моральну, інтелектуальну, а часом й організаційну підтримку мені надавали колеги і друзі, яким я висловлюю свою найширшу вдячність.

Насамперед йдеться про Олексія Міллера, з яким ми почали обговорювати «кривулу історичної політики» ще в середині «нульових»: одним із наслідків наших дискусій стала книжка, яка й досі викликає читацький інтерес⁴. Попри дружні стосунки, а можливо, саме завдяки їм, наші дискусії іноді мали доволі гострий характер і часом кожен з нас обстоював свою думку, але незмінною була взаємна повага.

Не менш важливим для мене було спілкування з Олексієм Толочком, фахівцем найвищого класу, інтелектуалом, людиною неосязної професійної ерудиції. Його дружні критичні застереження були надзвичайно цінними передусім з погляду дотримання «дисциплінарної об'єктивності». Обидва Олексії були першими читачами та доброзичливими критиками цієї книги.

Першопочатковий варіант книги прочитав і прокоментував польський колега Томаш Стриек — один із найфаховіших дослідників сучасної української історіографії та політики пам'яті.

Коментарі фахівців такого рівня, безумовно, сприяли покращенню якості тексту. Значну частину зауважень і пропозицій, особливо стосовно крайнощів інтерпретації, я врахував, велику — залишив поза межами тексту, тож мої друзі і колеги причетні лише до сильних сторін книги. За всі її недоліки відповідає лише автор.

На різних етапах допомогу у зборі матеріалів і роботі над текстом надавали мої аспіранти — Олександра Гайдай та Андрій Любарець, я вдячний їм за їхні час та зусилля і сподіваюся, що наша співпраця була взаємовигідною.

Фінансову й організаційну підтримку я отримував у рамках українсько-швейцарського проекту «Україна регіонів». Слова вдячності я адресую громадянам Швейцарії: Кармен Шайде, Ульріху Шмідту і Бенедикту Гаузеру.

Більша частина тексту цієї книжки була підготовлена під час стажування в Колегіумі імені Імре Кертеса університету Єни (Німеччина). Окрема

⁴ Касьянов Г., Миллер А. Россия — Украина: как пишется история. Диалоги, лекции, статьи. М., 2011.

Вступ

подяка групі Students assistance за допомогу з опануванням праць німецьких колег. Остаточна версія тексту склалася під час мого перебування у Базельському університеті в рамках програми Ukrainian Research Initiative in Switzerland (URIS). Український варіант книги підготовлено до друку за допомогою Якова Яковенка.